

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

RUSLAN MƏMMƏD OĞLU ABDULLAYEV

TÜRK DİLLƏRİNDE LEKSİK-SEMANTİK KONVERSİYA
(Oğuz qrupu türk dilləri materialları əsasında)

10.02.06 – Türk dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2008

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İ.B.KAZIMOV
filologiya elmləri doktoru

Rəsmi opponentlər:

R.Ə.RÜSTƏMOV
filologiya elmləri doktoru, professor
N.NOVRUZOVA
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə _____ 2008-ci il saat ____ də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş Dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2008-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. 1981-ci ildə (9-10 martda) türkoloqlardan N.A.Baskakov, N.Z.Hacıyeva, P.İ.Kuznetsov, S.A.Sokolov türkoloqların XII Plenar iclasında namizədlik və doktorluq dissertasiyası mövzusu kimi türk dillərinin materialları əsasında «Leksik-semantik konversiya: mahiyyəti və növləri (transpozisiya)» adlı tədqiqatın da gələcəkdə işlənməsinin vacibliyini göstərmişlər¹.

Ümumi dilçilikdə, eləcə də türkoloji dilçilikdə ən mühüm problemlərdən biri bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid prosesidir. Bu anlayış dildə konversiya hadisəsini meydana gətirir. Məhz bu dil hadisəsi dilin inkişaf dinamizmini və dialektikasını, onun daxili qanuauyğunluqlarını, leksik mexanizmini, morfoloji və sintaktik sistemini tam şəkildə əks etdirir.

Keçid prosesi ayrı-ayrı nitq hissələri arasında geniş yayılan dil hadisələrindəndir. Bu hadisə dilin müxtəlif sfera və səviyyələrini əhatə edir.

Təqdim olunan işin aktuallığı oğuz qrupu türk dillərin leksik-semantik konversiya hadisəsinin, onun bir nitq hissəsinin digərinə keçidinin müntəzəm və qeyri-müntəzəm, tam və müvəqqəti xarakter istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Konversiya, əlxəsus da leksik-semantik konversiya problemi sistem, əlaqə və münasibətlərlə bağlı araşdırımalardandır. Bu baxımdan türk dillərinin leksik-semantik sistemi konversiv münasibətlərlə də zəngindir. Müasir türkologiyanın son 20 ildəki nailiyyətləri, inkişaf səviyyəsi artıq türk dillərinin qrammatik quruluşunu tədqiq edən alımların qarşısında yeni bir tələb – qrammatik kateqoriyaların paradiqmatik və sintaqmatik əlamətlərinin sadəcə təsvirini verməklə deyil, həmin qrammatik formaların semantik əlaqələrini, onu meydana gətirən səbəblərin daxili inkişaf yollarını, mexanizmini, sözlərin leksik və qrammatik izolyasiyasını və s. araşdırmaq zərurətini gerçəkləşdirir. Məsələnin bu cür qoyuluşu müasir mərhələdə qrammatik kateqoriyaların birindən digərinə keçid mərhələlərini, bu keçdin amillərini, onların tiplərini, növlərini və bu tiplərin müstəqillik qazanma statusunu, məna baxımından ayrılan eyni formalı sözlərin mətnə düşmə trayektoriyasını və s. mühüm xüsusiyyətlərin öyrənilməsini şərtləndirir. Digər bir tərəfdən tədqiqat bir çox halarda mübahisə yaranan nitq hissələrinin inkişaf tarixini izləmək və

¹ Баскаков Н.А., Гаджиева Н.З., Кузнецов П.И., Соколов С.А. Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию рекомендаемые, для докторских и кандидатских диссертаций // «СТ», 1981, № 2, 32-37

onları dəqiqləşdirmək baxımından da aktual sayıla bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda əsas məqsəd konversiya hadisəsinin – keçid prosesinin mahiyyətini, onun dilin derivasiya sistemində yerini müəyyən etmək, leksik mənəni dəyişdirən amilləri təhlil etməkdir. Məqsəddən irəli gələn vəzifələr bunlardır:

Keçid prosesi çərçivəsində qohum dillərə məxsus sözlərin morfoloji strukturunu və sintaktik statusunu dəqiqləşdirmək.

Konversiyanın – keçid prosesinin növ və istiqamətlərini, substantivləşmə, adyektivləşdirmə və adverbiallaşma hadisələrini şərh etmək. Bu səpkidə qarşılıqlı keçid proseslərinin ümumi qanuna uyğunluqlarını, dillərarası ümumi və diferensial əlamətləri aşkar etmək. Sistem və genetik yaxınlığı müəyyənləşdirmək; linqvistik universalları tapmaq.

Nitq hissələri və cümlə üzvləri arasındaki münasibətləri, sözün leksik və qrammatik sərhədlərini, leksik və qrammatik omonimlik məsələlərini üzə çıxarmaq; sözün keçid prosesinin səbəblərini, «keçid prosesi» və «leksik-qrammatik izolyasiya» (ayrlılma) anlayışlarını təyin etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq oğuz qrupu türk dillərinin faktik materialları əsasında kompleks yanaşma ilə konversiya hadisəsinin mahiyyəti, bu hadisənin dilin derivasiya sistemində yeri, müntəzəm və qeyri-müntəzəmliyi, keçid prosesinin müxtəlif növləri (substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma və s.), istiqamətləri və s. məsələlər müqayisəli aspektdə öyrənilmişdir. Eyni tip dil vahidlərinin leksik və qrammatik sərhədləri, onların izolyasiyası, digər funksional-qrammatik kateqoriyalardan fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır. Mərhələli keçidin inkişaf istiqamətləri dissertasiyada müəyyənləşdirilmiş, substantivləşmə, adyektivləşmə və adverbiallaşmanın dörd dildə status qazanma səbəbləri təyin olunmuşdur. Tədqiqatın elmi yeniliyi yalnız sözlərin isimləşməsi, zərfləşməsi, sıfətləşməsi və s. mexanizmləri təsvir etmək deyil, həmçinin də keçid mərhələlərinin tarixi inkişafını, onu zəruri edən faktorların səbəblərini və s. dəqiqləşdirməkdən, bu hadisədə oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılmasındadır. Çünkü müqayisə edilən hadisə, şübhəsiz, ümumi və fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxaracaqdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Türkologiyada leksik-səmantik konversiyanın tədqiqinin mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır; bu, hər şeydən əvvəl, qohum türk dillərində nitq hissələrinin kompleks tədqiqinə şərait yarada bilir.

Bu dil hadisəsinin monoqrafiq tədqiqi ümumən nitq hissələri, həmçinin də sözün qrammatik və leksik sərhədləri arasında olan münasi-

bətləri göstərir. Bir nitq hissəsindən digərinə müvəqqəti keçid prosesləri qohum dillərin lügət tərkibini semantik cəhətdən zənginləşdirən faktlardandır. Bu cəhət türk, türkmən, Azərbaycan və qaqauz dillərinin leksik fondunun inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Ona görə də leksik-semantik konversiyanın metod və üsullarını, bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə keçid mexanizmini öyrənmək dilçilikdə xüsusi önəm daşıyır. Leksik-semantik keçid prosesinin öyrənilməsi nəticəsində qohum dillərin həm də semasioloji, terminoloji və onomastik fondunun zənginliyi aşkar olunur.

Praktik cəhətdən leksik-semantik konversiya hadisəsinin tədqiqi lügətlərin tərtibində mühüm əhəmiyyət daşıya bilir. Bundan əlavə, dilçilikdən xüsusi kurslarda, tədrisdə morfologiyanın – nitq hissələrinin öyrədilməsində, dərslik və dərs vəsaitlərinin, metodiki tövsiyələrin yazılımasına, ən başlıcası isə türk dillərinin müqayisəli leksikologiyasının, söz yaradıcılığının, semasiologiya və qrammatikasının yazılımasında bu iş gərəkli ola bilər.

Tədqiqatın metodları və mənbələri. Əsərin yazılmasında bir sıra metodlardan – təsviri, struktur-sistem, müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya müasir oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında yazılmışdır. Əsas mənbə həmin dillərin bədii əsərləri, lügətləri və mətbuatıdır.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəşri. Aspirantların elmi konfranslarında mövzunun ayrı-ayrı bölmələri əsasında məruzələr olunmuş, elmi toplularda hər bir fəslə dair 6 məqalə çap edilmişdir.

TƏDQİQATIN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın «İşin ümumi səciyyəsi» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, çap vəziyyəti barədə məlumat verilir.

İşin I fəsli «Türk dillərində konversiya hadisəsi: mahiyyəti və tədqiqi istiqamətləri» adlanır. Bu fəsil iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə sözügedən qohum dillərdə konversiyanın mahiyyəti müəyyənləşdirilir. İkinci hissədə isə bu hadisəyə müxtəlif müstəvidə ümumi baxış və istiqamətlər nəzərdən keçirilir.

«Konversiya» termini latin mənşəlidir, «dəyişmə» mənasındadır¹.

¹ Словарь иностранных слов. М., 1954., 347

Linqvistik terminlər lügətində «konversiya» termininin ingiliscə «conversion» sözündən əmələ gəldiyi və yeni söz yaradıcılığı üsulu, yolu olduğu, sözdəyişdirici paradiqmalar təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur¹.

Konversiya-keçmə maraqlı linqvistik hadisələrdən olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya yarananda söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni mənə formalasır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradiqmalar əmələ gelir².

C.Cəfərovun fikrincə, bu hadisəni sərf sözdüzəldiciliklə bağlamaq, bunun nəticəsində bir nitq hissəsindən sözlərin tamamilə başqasına keçdiyini qəbul etmək, başqa sözə, omonimlərin yarandığını söyləmək düzgün deyildir. Həmin xüsusiyyətlər bu qəbildən olan sözlərin mənsub olduqları nitq hissəsi çərçivəsindən kənara çıxmasına, yəni yeni leksik vahidin yaranmasına – bir nitq hissəsindən başqasına keçməsinə gətirib çıxarmır. Bu prosesdə sözlər hələlik ikili xüsusiyyət qazanır, belə ki, onlarda həm mənsub olduqları nitq hissəsinə və həm də özləri üçün ikinci dərəcəli hesab olunan üzvün əsas ifadə vasitəsi sayılan nitq hissəsinə aid xüsusiyyətlər özünü göstərir³.

Bir nitq hissəsindən digərinə keçidin bir neçə tipi var. Bunlardan biri semantik keçiddir. Dildə bu keçidin 4 növü fərqləndirilir: 1) *qarışq*, 2) *sərhədi olan*, 3) *funktional* və 4) *genetik* keçidlər.

Keçid prosesi dildə tarixi dəyişkənliyi əks etdirir. İşdə bu keçidlər ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir.

«Onun sərhədləri iki şkala üzrə müəyyənləşir: transformasiya və kontaminasiya.»⁴

Keçid prosesinin dil sistemində tanınması və onun perspektivlərinin dərk edilməsi, keçidin tipologiyasının yaradılmasına cəhd göstəriləməsi, şübhəsiz, mühüm məsələlərdəndir.

Bir nitq hissəsindən digərinə keçid ərəfəsində sözün bir sıra xüsusiyyətləri itmiş olur: 1) zaman mənası itir; 2) fəlin qrammatik növünün mənası dəyişir; 3) feli idarənin üsulu itir.

Bu üç məqam substantivləşmə hadisəsi ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Keçid, ümumiyyətlə, sözün nəticə etibarilə əslubi xarakterinin dəyişməsi deməkdir. Bu dəyişmə mənadan-məqsədə uyğunluğa, daha

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, 202.

² Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (Практический курс). М.: Высшая школа, 1977, 41

³ Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, API-nin nəşri, 1983, s.7-8

⁴ Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений. Воронеж, 1967, s. 6-8

doğrusu, semasiologiyadan morfoloji üslubiyyata doğru inkişaf edir.

Türkologiyada konversiya hadisəsi haqqında 4 nöqtəyi-nəzər diq-qəti cəlb edir. Bir qrup dilçilər hesab edirlər ki, isim tamamlığın, sıfət təyinin funksiyasında çıxış edir. Bu, konversiya hadisəsidir (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.İ.İsakov, F.R.Zeynalov və b.).

İkinci fikrin tərəfdarları belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, türk dillərində isim sıfətin, sıfət zərfin funksiyasını müəyyən kontekstdə yerinə yetirərsə, bu, konversiyadır (P.M.Melioranski, N.F.Katanov, N.İ.Aşmarin).

Üçüncü fikrə görə, bu hadisə nitq hissələrinin zəif diferensiallaşmasıdır (İ.A.Batmanov, S.K.Kenesbayev, L.N.Xaritonov, N.A.Baskakov).

Tədqiqatların gedişində türkologiyada bu problemlə əlaqədar dör-düncü bir konsepsiya da meydana gəldi. Həmin konsepsiyanın tərəfdarları – F.A.Qəniyev, A.A.Yuldaşev, A.A.Axundov, İ.P.Pavlov, S.Abdullayeva bu hadisəni dilin tipoloji quruluşu ilə bağlayır, bunun müqayi-səli qrammatikada, leksikoqrafik praktikada dəyərini göstərirler.

Sözün kateqorial mənasının dəyişməsi, bir nitq hissəsindən digərinə keçmə prosesinin nəticəsidir.

Konversiya zamanı söz bütünlükə başqa leksik-qrammatik sınıf keçir. Bu zaman türk dillərində törəmənin əsas göstəricisi kimi qrammatik təbiət, semantika və sözlərin uyğunlaşması əsas götürülür¹.

Türk dillərində bir nitq hissəsinin digər bir nitq hissəsinə kecid prosesi müvəqqəti xarakter daşıyır. Həmin proses requlyar (müntəzəm) və qeyri-requlyar (qeyri-müntəzəm) səciyyəlidir.

Dil faktları göstərir ki, konversiya hadisəsi rəngarəng hərəkətləri, proses və vəziyyətləri ifadə edir.

Dildə sözlərin funksiyalarının dəyişərək bir-birinə kecid prosesi geniş xarakteri ilə fərqlənən hadisələrdəndir; bu həm də sözün funksional-qrammatik təbiəti ilə yaxından bağlı olan linquistik faktlardandır.

Dilçilikdə leksik-semantik konversiya hadisəsi eynitipli sözün bir neçə funksiya daşıyıcısına çevriləməsi, sözün lügəvi mənasının dəyişməsi, leksik vahidin çoxmənalılığı və çoxfunksiyalılığı ilə əlaqədar olub, sözün mövqeyinin və sintaktik statusunun yeniləşməsi və s. digər əla-mətlərlə səciyyələnir. Məsələn, oğuz qrupu türk dillərində *gənc//gənc* sözü müəyyən pozisiyada sıfət (genç kız-gənc qız), başqa bir pozisiyada isim (*genç okuyor*, *gənc oxuyur*) olaraq öz leksik-semantik istiqamətini müvəqqəti olaraq dəyişir, qrammatik mənadan izolə edilir, yəni ayrı-

¹ Ганиев Ф.А. Современный татарский литературный язык. Словообразование по конверсии. Казань, Издательство «Дом печати», 2004, 31

lir. Türkoloji dilçilikdə bu məsələyə baxış-yanaşma 2 cürdür: a) söz-yaradıcılığı baxımından olan yanaşma; b) funksional-qrammatik status baxımından olan yanaşma.

A.Yuldaşev də bu məsələnin şərhində semantik prinsipdən çıxış edir və onun nitq fəaliyyəti ilə bağlılığını göstərir və yazır: « Sözün yəni xüsusiyyəti ilə köhnə xüsusiyyəti arasında olan mənşə ümumiliyi bu sözdə yaranan yeni xüsusiyyəti yaşıdır, motivləşdirir, bununla da sözü anlaşıqlı edir, onun dildə işlənməsinə səbəb olur. Söz yeni keyfiyyət qazandıqca köhnə keyfiyyətləri itirir, tərkibindəki morfoloji əlamətlər isə leksikləşir və daşlaşır. Söz funksiyasında işləndiyi nitq hissəsinin leksik vahidi kimi həmin nitq hissəsinə daxil olan başqa leksik vahid-lərlə bərabərhüquqlu olur».¹

Bütövlükdə konversiya, hər şeydən əvvəl, qrammatik təzahür kimi, daha doğrusu, leksik-qrammatik eyniyətdən asılı olmayaraq sözün iki və yaxud üç nitq hissəsinin müntəzəm işlədilməsi kimi təhlil olunur.

İsimdən sıfətə keçiddən də geniş masstabda fəaliyyət göstərən sıfətdən zərfə keçid olduğu kimi, zərfdən də sıfətə konversiyanın son nöqtəsi də sözün semantik xüsusiyyətindən birbaşa asılıdır. Burada sözün yenidən mənalandırılması əsas sayılır. Sözün yenidən mənalandırılmasının – mənə dəyişmələrinin səbəbləri sırasında dildaxili faktorların xüsusi yeri vardır. Mənə anlayışı sözün bağlandığı bütün sferalarla – sahələrlə əlaqədə olsa da, mənə dəyişmələri – sözün yenidən mənalandırılması son nəticədə dildə gerçəkliliyinin faktı kimi təsəvvürə gəlir və müxtəlif dil vahidlərinin kompleks müdaxiləsi ilə reallaşır.

Fikrimizcə, leksik-semantik konversiya hadisəsi lügətlərdə güclü semantik irəliləyişlərlə müşahidə olunur.

Sifət rolunda, funksiyasında müntəzəm, ardıcıl çıxış edən isimlər həqiqi monofunksional söz hüququnu lügətlərdə heç cür nümayiş etdirə bilmir. Buna görə də onların kateqorial xüsusiyyətləri və semantik oxşarlığı barədə danışmaq olar.

Sözün funksiyası onun, ümumiyyətlə, dərk olunmasında və əsasən də kateqorial mənsubiyyətinin bilinməsində ən başlıca rol oynayır. Leksik-semantik keçid ancaq sözün sintaktik funksiya daşması ilə başlayır ki, prosesin sonuna qədər leksik morfolojiləşmə ilə müşayət olunur.

Eyni söz ayrı-ayrı funksiya daşıyarkən müxtəlif leksik mənalara malik olur: Məsələn; qaqaуз dilində «çoban» sözünü götürək və mətn-

¹ Юлдашев А.А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях // СТ, Баку; 1970, №1, s. 72

lərə diqqəti yönəldək: 1) *Çoban da zar-zor burayı supuüy qetirdiynan ilik solumuştular...* (N.Babaoqlu) 2) *Çoban Lambu ceerleri korda pişirin payloştırdı xastalara birar klymcak* (N.Babaoqlu).

Türkmen dilində: 1) *Axır Mikola şol qızıl xorazi avlamaqı yureqine düvdi* (X.İsmailov); 2) *Qızıl qaradan mukdaça çokdur.*

Bələliklə, keçid xüsusiyyəti qazanmış nitq hissələri semantik cəhətdən kəsişirlər, pereferik kateqoriyaların əksinə olaraq, müəyyən dərəcədə nizami qaydalara tabe olurlar.

Leksik-semantik konversiyani mümkün qədər əsaslandırmağa çalışan bəzi leksikoqraflar lügətlərdə bir qədər ifrata yol veriblər. Belə ki, onlar bu növ konversiyaya aid olmayan bəzi təzahürləri də onlara aid ediblər.

Dissertasiyanın II fəslı «**Leksik-semantik konversiyanın növləri**» adlanır. Bu fəslin birinci yarımbölməsində «substantivləşmə leksik-semantik konversiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirilir.

«substantivləşmə» sıfət, say, əvəzlik, zərf və felin müəyyən kontekst-də əşyaliq məzmunu kəsb etməsi və ismə məxsus bütün morfolji əlamətlərin öz üzərinə keçirilməsi prosesinə əsaslanır.

Tədqiqatda konversiya yolu ilə substantivləşmənin aşağıdakı tip və istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

Sıfət-isim istiqamətində substantivləşmə. Sıfətlərin substantivləşməsi nəticəsində onlardan isimlərin törəməsi də öz mahiyyəti etibarilə müəyyən prosesin nəticəsində və ya əlamətin əşyaya münasibətdən asılıdır. Məsələn, türk dillərində *yaxşı*, *iyi*, *qəhrəman*, *qolay*, *güzel*, *gözəl* kimi sıfətlərin isimləşməsi öz təsirini elə güclü bir şəkildə göstərir ki, nəticədə onların isim kimi təsəvvürü möhkəmlənir və isimlik məfhumuna çevirilir. Məs.: (Q) *Aalemin acısına kor xem Sar kalersin* (N.Babaoqlu), (Tm) *Akmakın başında akıl olmaz* (*Ata salix*).

Sıfətin ismə transformasiyası prosesində şəxsin daxili-psixoloji xarakteri açılır. Məsələn, Azərbaycan dilində «*axmaq*» «*təmbəl*», türk dilində «*ahmak*», «*budala*», «*aptal*», «*saçma*», «*tembel*» tipli sözlər həmin məna çalarını ehtiva edə bilir: *axmaq adam-* *axmaq* *sayıqlayır*; *təmbəl uşaq* – *təmbəl* *yatır*; *aptal surat-* *aptal* *saçmalyor*; *saçma sapan* *konusma*, *saçma* *ipe sapa gelməz*, *tembel hayvan*, *tembel* *bir hayat* və s.

Konversiya yolu ilə sıfət ismə keçəndə şəxsin sağlamlıq durumunu, fiziki özünəməxsusluğunu da ifadə edir. Məs.: *xəstə adam*, *hasta mide*; *kalbi hastadir*, *hasta görünüyor*, *hem ruhen*, *hem bedennen hasta*, *xəsətə sağılın* və s.

Qeyd edək ki, bu cür semantik qrupların sayı çoxdur. Onların

üzərində geniş dayanılmışdır.

Sifətlərin substantivləşməsi üçün *-lar*, *-lər* şəkilçisi də fəal rol oynayır. Məs.: *- Oxumuş, ziyanlı adamlarımız da belə düşünəndə, bəs o əzgini lər, qaranlıqda qalanlar neyləsinlər?!* (M.İbrahimov).

Fel-isim istiqamətində substantivləşmə. Bu zaman eyni fonetik tərkibə malik olan söz müxtəlif funksional şəraitdə həm əşyanı, həm də hərəkəti bildirmək xüsusiyətini qazanır. Məs.: *saç (maq), kəç (mək), düz (mək), ac (maq)* və s.

Müasir turkmən dilində substantivləşmiş hərəkət adlarının inkar forması – *ma*, *-mə* şəkilçilərindən daha çox – *mazlk*, *-mezlik* şəkilçiləri ilə formalaşır. Bu formalar da substantivləşə bilir: *Bildirmezlik yaramaz. Qilmezlik kerek.*

Turkmən dilində digər oğuz dillərindən fərqli olaraq *-mak* şəkilçili məsədər özündən sonra leksik şəkilçi qəbul edərək isimləşir. “Məs.: *Yaz-mak-lıq, yaz-mak-çı, iş-le-mek-lik, iş-le-mek-çı* və s¹.

Müasir türk dillərində fellərin substantivləşməsində fel köklərinə *-ğı* (*-qi*, *-qu*, *-ğı*, *-ki*, *-kü*) şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn hərəkət adlarının da rolu vardır. Məs.: *sevgi, çalğı, uyğu* və s.

Turkmən və qazaq dillərində də fellərin substantivləşməsi nəticəsində bu cür hərəkət adlarının əmələ gəldiyi məlumdur. Məs.: *qoşqı, alqı, Berqi, qaytarqi, qorqi, yitçi* (Tm), *seçki, urqu* (Q).

Müasir türk dillərində *-ış* şəkilçisi ilə formalaşan hərəkət adları hal və hərəkət adını, eləcə də hərəkət prosesi mənası bildirməyə xidmət edir. Məs.: (A) *uduş, çıxarış, açılış* (T) *geliş, dönüş, anlayış* (Tm) *qeliş, açılış, bozuş*, (Q) *soruş, dikiş, konuş*.

Say - isim istiqamətində substantivləşmə. Saylar da türk dillərində konstruktiv mövqelərdə substantivləşə bilir, bu zaman miqdard və sira anlayışı əşyaviləşir. Məsələn, *beş addım* (A)- *beş adım* (Q), *beş barmaq* (A)- *beş parmak* (Q)-bu birləşmələrin tərkibində beş miqdardır. *Beş üçdən çoxdur* (A)- *Beş birden artıktır* (Q) cümlələrində isə saylar müvəqqiti olaraq isimləşmişdir.

Oğuz dillərində sıra sayıları da funksional şəraitdə ismə çevrilir.

(A) *Üçüncüyü qəbul etmədilər.* (T) *Birincisini tercih ederim;* (Tm) *11-ncler mekdepe toplandılar.*

Əvəzlilik- isim istiqamətində substantivləşmə. Türk dillərində şəxsin və əşyanın konkret adını bildirmədən, onları ümumi şəkildə adlandıran əvəzliliklər də ismə konversiya oluna bilir. Məsələn, *Bəziləri tərəddüd edi*. (A). (T) *Her biri namuslu adamdı.* (T) *Men şu adımı bir erde*

¹ Современный туркменский язык. Ашгабад, 1960, 397

qörüpdim - Şunu yazdı. Türkmen dilində *ol*, *sol* işaretə evəzlikləri substantivləşir. Bu zaman *-lar* şəkilçisi qoşulanda *-l* -səsinin biri düşür. Müqayisə et: *şollar-solar, ollar-olar* və s.

Qeyri-müəyyən evəzlik həm substantivləşir, həm də sıfətə keçir. Məs.: (*Q*) *Xepsinnen vardi nasıl kayıl almaa* (N.Baboqlu), (*T*) *Seni birisi aramışdır*.

Feli sıfət - isim istiqamətində substantivləşmə. Feli sıfətləri sıfətlərə yaxınlaşdırıran əlamətlərdən biri də hal və kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri qəbul etdikdə substantivləşməsi və ismə xas əlamətlər kəsb etməsi, müvəqqəti olaraq ad kimi işlənməsidir. Məs.: (*A*) *Oynayanlar rəğbətlə qarşılandılar* (İ.Əsfəndiyev), *Bugün dönülmekden geçen gerçek oluyor işte!* (M.Oğuz) (*Tm*) *Qiden qetirer, oturan nurx sorar*.

Zərf-isim istiqamətində substantivləşmə: (*A*) *Oralar çəmənlik, burlar daşlıqdır*. (*T*) *Akşamdan sonra sabahlar hayrolsun* (*Türk ata sözü*)

Əsərdə köməkçi nitq hissələri-isim istiqamətində substantivləşmə məsələlərinə ayrıca də yer ayrılmışdır.

Sıfət öz əlamətindən kənara çıxaraq digər nitq hissəsinin yerinə işlənəndə onun vəzifə və daxili məzmunu dəyişir. Bu dəyişmə prosesini aşağıdakı qruplar üzrə təsnif etmək olar:

1. Rəng bildirən sıfətlərin substantivləşməsi. (*A*) *Ağ gözəl rəngdir*. (*T*) *Kara kararib durmaz* (*Türk ata sözü*).

2. Keyfiyyət bildirən sıfətlərin substantivləşməsi. (*A*) *Açın toxdan xəbəri yox*. (*T*) *Açla işleme, tokla deprenme* (*Türk ata sözü*). *Kötü demirden kılıç olmaz»* (*Türk ata sözleri*). (*T*) «*Kötülük her kişinin karı, iyilik er kişinin karı»* (*Türk ata sözü*).

3. Əlamət bildirən sıfətlərin substantivləşməsi: (*A*) *Keçəl darvazanı bağladı* (*M. İbrahimov*); (*Tm*) *Çal bizi bezikdirdi*. (*T*) *Kör tutduğuna inanır* (*Türk ata sözü*).

4. İnsanın daxili aləmini ifadə edən sıfətlərin substantivləşməsi: Məs.: (*A*) *Fağır oyuna çox tez qoşuldu* (*M.İbrahimov*) (*Tm*) *Qorkaklardan qezendeden xoşum gelmir*.

Müasir türkmen dilində xasiyyət bildirən «*alqır, ötür, düşqür, ozak, qorkak, bezqek, tanimal, qönümlə, qezende, tayqak* və s. sıfətlər müəyyən mətni situasiyalarda ismin xüsusiyyətlərini kəsb edə bilir.

5. Dad bildirən sıfətlərin substantivləşməsi: (*A*) *Uşaqlar şirini zox sevir*. (*T*) *Aciyan çok, ama para veren yok. Acıyi tathiyi tanımadır* (*Türk ata sözü*).

5. İnsanın xassiyət və əxlaqını bildirən sıfətlərin substantivləşməsi: (*A*) *Dəlidən doğru xəbər*; (*Tm*) *Əmandan qaç* (*T*) *Deliye degnek verilməz* (*Türk ata sözü*).

7.Fiziki vəziyyəti bildirən sıfətlərin substantivləşməsi: (A) Güclü inad-kardır; (Tm) *Qucurlı xem qayratlı qüyç-kuvvəti qolunda, Öne tarap xaydar, Avtomati elinde* (Ata Salik).

Konversiya yolu ilə sıfətdən əmələ gələn isimlər predmet, əşya ifadə edir, başlangıç söz – sıfət semantik cəhətdən rəng bildirir. Məs.:

(A) ağ «sifət» - *ağ parça* – ağ «isim» - *Ağ qaradan gözəldir.*

(T) ak; beyaz «sifət» - *beyaz gece(ler), ak balına* — ak; beyaz «isim»- *beyazlarla oynamak.*

(Tm) ak «sifət» - *ak xoraz Axır Mikola şol xorazı avlamaqı yüreqine düvdi* (X.Ismayılov), – ak «isim» - *ak qeydirmə! Ömürtqanın aqından sarısı köp bolər.*

(Q) ak «sifət» - *ak balık* – ak «isim» - *Suundurer akları, uyandırırg kızları* (D.Kararoban).

Konversiya yolu ilə sıfətlərdən əmələ gələn isimlərin məzmununda insana və digər canlılara məxsus fiziki vəziyyətin çatışmazlıqları öz əksini tapır. Belə əlamətin yaranmasında «kor», «sağır», «kar», «topal», «çəlaq», «uzun», «axsaq» və s. sıfətlər əsas rol oynayır və bunlar müəyyən şəraitdə substantivləşir.

Konversiya yolu ilə sıfətlərdən əmələ gələn isimlərin məzmununda insanın sosial vəziyyəti, ictimai əlamətləri də öz əksini tapır.

Bu xüsusiyyətin meydana gəlməsində «vəhşi», «vahşi», «yabani», «əsgəri», «yabani» «askeri», «varlı», «kasıb», «yoxsul», «xoşbəxt», «bəxtəvər», «bədbəxt» və s. sıfətlər iştirak edir.

Konversiya yolu ilə sıfətlərdən əmələ gələn isimlərin məzmununun da insanın yaşı xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Bu əlamətin yaranmasında oğuz qrupu türk dillərinə məxsus «qoca», «cavan», «gənc», «böyüklük», «kiçik», «ihtiyar», «eski», «yaşlı», «körpə», «körpe» və s. sıfətlərin rolu böyükdür.

Konversiya yolu ilə sıfətlərdən əmələ gələn isimlərin məzmununda təbiət hadisələrinin sırları öz əksini tapır. Bu əlamət «soyuq», «isti», «qaranlıq», «karanlık», «sıcak», «ılıq», «ılık» və s. sıfətlərin rolu böyükdür.

Məlumudur ki, türk dillərində sıfətlərin əmələ gəlməsində $-h^4$, n^4 morfoloji göstəricisi də fəal rol oynayır. Bir sıra $-h^4$ şəkilçili sıfətlər də konversiya yolu ilə substantivləşir. Məs.:

(A) *Varlılar yoxsullara biganə idilər.* (M Cəlal).

(Tm) *Kelleli birbada coqap bermedi.*

(Q) *Pazara toplaşer varlılar.* (N. Baboqlu).

Konversiyanın ümumi əlamətlərini müəyyənləşdirən substantiv-

ləşmə prosesi – sıfət nitq hissəsindən isim nitq hissəsinə müvəqqəti keçid prosesi semantik inkişafla bağlıdır. Konversiya prosesində eyni köklü sözlərin inkişaflı leksik-semantik, morfoloji-semantik və sintaktik-semantik üsullarla izlənilmiş, onun leksik məzmunu, kommunikativ-sintaktik funksiyası situativ-kontekstal məna vəhdəti nəzərə alınmışdır.

Deməli, sıfət nitq hissəsi digər funksional şəraitdə sərhədini dəyişərək ismə keçir. 4 dil üzrə aparılan müqayisələr göstərir ki, substantiv-ləşmə prosesi rənglər, insana məxsus mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərlə, təbiət hadisələri ilə fiziki vəziyyətlə, sosial və ictimai əlamətlərlə bağlı sözləri əhatə edir.

Digər nitq hissələrinin ismə keçid zamanı ismin tam şəkildə özünəməxsus paradiqmaları qəbul olunur.

Semantik cəhətdən substantivləşən söz həmişə predmetin, əşyanın qrammatik mənasını ifadə edir.

2-ci fəslin 2-ci yarımbölməsində adverbiallaşma prosesi şərh olunur. Zərfləşmə və konversiya, şübhəsiz, ümumTürkoloji bir proses olub, sözün eyniyyəti probleminə əsaslanır. İsim və sıfətin adverbiallaşma dərəcələri müxtəlifdir. Burada hal sistemi əsas götürülür. Mətndə zərfi isim və ya sıfətdən ayırmak əlbəttə, incəlik tələb edir.

Zərfləşmə hadisəsi bir sıra amillərlə şərtlənir: *tarixi inkişafın nəticəsi olan semantik dəyişmələr; fel semantikasının zərfləşmə prosesinə təsir göstərməsi; zərfləşməni doğuran dövr, onun dərəcələri*.

Zərfləşmə prosesi pilləlidir, demək olar ki, sürət tədricidir; burada prosesin başa çatması lazım gəlir. Proses sözün leksik-sintaktik əlamətinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur və onun nəticəsində zərf mənali yeni sözlər yaranır. Bu proses xarakter etibarilə daimidir və fərdi əlamət də kəsb edə bilər.

İsim müəyyən bir şəraitdə zərfin semantikasını qəbul edir, digər bir şəraitdə isə öz əşya, predmet əlamətini qoruyub saxlayır. İsmiñ adlıq hal forması zərfləşməni reallaşdırır. Bu zaman hal şəkilçiləri öz kateqorial məzmunundan təcrid olunur. Qoşulduğu sözlərlə bərabər zərfə doğru inkişaf edir.

Sıfət-zərf istiqamətində keçid. Mücərrədləşmə dərəcəsinə görə sıfət zərfin xüsusiyyətlərini qəbul edən ən aktiv nitq hissəsidir. Məs.: *Al görür ala, mor görür mora merak sarar* (Türk ata sözü). *Aşağı tükürsən sakal, yukarı tükürsən bıyık* (Türk ata sözü).

Lügətlərdə bu istiqamətdə keçidə çox rast gəlmək olur. Məsələn: (Tm) aqır: *Aqır qozalar öz saldamına duylar-duyulmaz iranyardı*

(B.Kerbabaev); *aqır dermek, aqır dem almak*.

Hal-xasiyyət bildirən sıfətlər zərfə keçir: *Bizin məxriban dövlet - məxriban qonuşmaq*.

Qaqauz dilində “*bayqın*” sözü: Bu söz sıfət kimi: *bayqın demir, bayqın ekmek, bayqın bakiş*; tərzi-hərəkət zərfi kimi: *bayqın annatmaa*.

«*Balan*» sözü qaqauz dilində «ağ» mənasında işlənir. «*Balan bey-qır*» (*ağ at*). Bu söz həm də qaqauz dilində zərfə keçir: *Balan konuştu* (N.Baboqlu).

Qaqauz dilində «bet» sıfəti konversiallaşaraq zərfə keçə bilir: *bet laf, pis danışmaq- bet konuşmaa*.

Çiplak (sıfət)- *çiplak ayak, çiplak yamaçlar; çiplak fidanlar- çiplak (zərf)- çiplak soyundurmaa, çiplak brakmaa* (QRMS, 559).

Təkrar olunan sıfət zərləşir: (A) *Mənə baxma soyuq-soyuq* (R.Behrudi); (Q) *Bulutlar kara-kara xem yiplışırdılar* (D.Tanasoqlu);

Əvəzlilik zərf istiqamətində keçid: (Q) *Nasıl işlar - nasıl dediniz? (Q) naşey bunnar? - Naşey istedin, onu kazandın.*

Feli bağlama - zərf istiqamətində keçid. Türk dillərində feli bağlamadanın təcrid olunub zərfə çevrilməsi hadisəsi, ehtimal ki, daha qədimdir.

Oğuz qrupu türk dillərində müxtəlif şəkilçili feli bağlamalar zərfə konversiya oluna bilir. Məs.: :

-*araq, -ərək* şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması: (A) *Durnalar qaqqılaşaraq uçuşurdular*; (T) *O koşarak annesine doğru kazdı*. (A) *İmtahandan əla qiyət alarkən sevinmişdi*. (Q) *Qidarkan, soolenirdi kendi kendina*. (N. Baboqlu).

S.Abdullayeva türk dillərində adverbiallaşma hadisəsi haqqında nəticəyə çıxarıır :” Azərbaycan dilində adverbiallaşma semantik inkişafla əlaqədar müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin heç bir sözdüzəldici vasitənin iştirakı olmadan zərf kateqoriyasına keçməsi prosesidir. Bu proses özünü aşağıdakı şəkildə göstərir: müəyyən nitq situasiyasının tələbini ödəmək üçün sözün məna çalarlığından istifadə edilərək, onun hər hansı bir az işlənən, gizli mənası zərflik mövqeyində işlədirilir. Reallaşma şəraiti sözün həmin halda işlənmiş mənasından başqa, bütün mənalarını pərdələyir, arxada qoyur. Zərflik mövqeyi isə zərf üçün o dərəcədə möhkəmlənmişdir ki, hər hansı nitq hissəsi zərflik mövqeyində işləndikdə zərfə yaxınlaşır və onun analoqu kimi çıxış edir, zərfin kateqorial əlamətini qazanır¹.

¹ Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı: Maarif, 1991, 43

İsimlerin adverbiallaşması istiqamətində bir sıra mənalar meydana gəlir:

1) tərzi-hərəkət mənası:

(A) *Xəstə çətinliklə yeriyirdi.*

(T) *Xasta çətinlikle turmantiyordu.*

(Tm) *Annaqılı merdlikle vuruşdı.*

(Q) *Vani qahremenlikle vuruşdu.*

2) zaman mənası:

(A) *Qubaya səhər gedəcəyəm.*

(T) *İstanbulla akşam gedilir.*

3) yer mənası:

(A) *O, qıraqda (ortada, yanda) durmuşdu.*

(T) *Ol yanda dayonuyordu.*

(Tm) *Ol başda durdy.*

(Q) *Ol ortada gezir.*

Tədqiqat göstərir ki, müasir türkmən dilində isimlerin zərfleşməsində bir sıra morfoloji göstəricilər fəallıq göstərir: -ça, -çe (rusça çəpleyşmek, şəxərlilərce çeynen) – in, -in, -n, -ma, -ine, -sina, sine (çiçesnie, oqrınqa), -na, ine və – lar, -ler (aqşamlarına, qinjlerine), -ma, -ine, -sina, sine (şu yılın qışına düşüner. Men bu yıl qışına dinq olarin), -lıqına, -lıqine (koynekliqine, arkanlıqına; Meret yüzinliqine yıkıldı); - layın, -leyin (vaqtlayın, yillayıñ, aylayıñ, saqatlayın) və s. Zərfleşmə prosesindəki bu morfoloji göstəricilərin bir çoxuna müqayisə edilən digər türk dillərində təsadüf olunmur.

Dissertasiyada sıfətlərin adverbiallaşması nəticəsində meydana gələn mənalar da göstərilmişdir: 1) tərzi-hərəkət mənası: Məs.:

(A) *Qəzətçi açıq danışırdu.*

(Tm) *Qurban qatı (tiz) yüreyər.*

(T) *Öyüretmen açık konuştı.*

Əvəzliliklərin adverbiallaşması nəticəsində meydana gələn mənalar.

Proses zamanı əvvəlki məzmundan əsər-əlamət qalmır, tərzi-hərəkət mənası formalşır. Məs.:

(A) *belə demə, elə danışma.*

(T) *böyle kışkırmış, ele konuşma.*

(Q) *böyle konuşma.*

Yer mənası yaranır.

(A) *belə durmaq, belə çəkilmək.*

(T) *böyle durmak*

(q) *böyle ayıtmak.*

Fel formalarının adverbiallaşması nəticəsində meydana gələn mənalar:

1) zaman mənası: Məs.:

(A) *gəlinçə gözlərəm, ölüncə saxlaram.*

(T) *alınca apardım.*

(Tm) *ölünce saxlar.*

(Q) *yiyince hatırlar.*

Feli sıfətlərin də adverbiallaşmada zaman məzmunu qazanması belədir. Məs.:

(A) *oturan gördüm, qoymuş gördüm.*

(T) *duran gördüm.*

(Tm) *açılan gördüm.*

Sintaktik-semantik üsulun köməyi ilə felilə bağlamalar adverbiallaşaraq müxtəlif semantik çalarlar qazanır. Məsələn, tərzi-hərəkət mənası:

(A) *Baxa-baxa qalmaq, dönə-dönə ayılmak.*

(T) *baka-baka durmak.*

(Tm) *diye-diye qarar çıkarmak.*

2-ci fəslin 3-cü yarımbölməsində adyektivləşmə prosesi təhlil olunur.

Tatar dilçisi F. Qəniyev yazır: «Hal-hazırda isimlərdən konversiya yolu ilə -lıq şəkilçisi vasitəsilə yaranmış sözləri sıfət adlandırmağa olduqca meyilliyyik. Belə ki, ilk növbədə -lıq⁴ şəkilçisi ilə o isimlər sıfət hesab edilə bilər ki, onlar əşyaliq məzmununu bildir. Bilindiyi kimi, türk dillərində, o cümlədən tatar dilində əşyaları ifadə edən bütün isimlər sıfətə keçirlər. Bu halda şəkilçili və ya şəkilcizə belə isimlərdən sıfətə keçidin heç bir adiyyatı yoxdur və buna görə də bu isimlər konversiya məsələsində istisna deyillər. İkincisi semantika, sintaktik funksiya, qrammatik uyğunluq sıfətlərlə tam üst-üstə düşərək, konversiya yolu ilə alınmış digər sıfətlərdən heç nəyi ilə fərqlənmirlər»¹.

S.Kenesbayevin fikrincə: "isim sıfətlə bir-birilə üzbüüz dayananda birinci yeri sıfət tutur²."

İsimlərin sıfət vəzifəsində işlənməsinin bir cəhəti də vardır ki, burada isimlərin daxili qüvvəsindən, mənə həcmindən maksimum istifadə edilmir. Sözün daxili ehtiyatı bəzən istifadəsiz qalır. Bu xüsusiyəti oğuz dillərindən qazaq dilinə aid etmək olar.

¹ Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань: Татар. Кн. Изд-во, 1974, с.77

² Кенесбаев С. Грамматика казахского языка. Алма – Ата: 1947, с. 41

Adyektivləşmə bütün isimlərin semantik qruplarını əhatə edə bilmir, yalnız predmet, sosial təbəqə, insanın milli, profesional-texniki vəziyyəti, heyvan adlarını və s. əhatə edir. Məs.: dəmir, neylon, doktor, çoban, kürd, özbək, kirpi və s¹.

Türk dillərində adyektivləşmə prosesinin məna tiplərinə görə bir sıra səviyyələri mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Birbaşa məna bazasında-səviyyəsində adyektivləşmə: (A) *Qonşu stradan işıq içəri süzülürdü* (İ.Məlikzadə); (T) *Komşu odadan ses geliyor*.

2) Keçid məna səviyyəsində adyektivləşmə: (A) *Poçt Əhməd lampani söndürdü* (İ.Şixlı); (T) *İt Muradin izi at izine karıştı*.

I. Material əsaslı isimlərin adyektivləşməsi. Bu istiqamətdə keçid müntəzəm və qeyri-müntəzəm olur. Tematik cəhətdən isim müxtəlif material adlarını bildirir.

1. Müxtəlif parça növlərinin adını bildirən isimlər adyektivləşir: (A) *Mağazadan ipək* (T) *Marketden deri çarık aldım*.

2. Müxtəlif növ metal, qiymətli daş və s. adını bildirən isimlər adyektivləşir: (Q) *Demir yol xazırdı* (D.Tanasoqlu);

(A) *Dükandan gümüş qaşıq aldım*. (T) *Demir dilber çağında. Demir kapi bağlandı*.

3. Süni material adlarını bildirən isimlər adyektivləşir: *Rezin çəkmələr ziğa bulaşdı*. (T) *Yün elcekle yitmişdi*.

4. Müxtəlif növ ağaç, bitki və onlardan hazırlanmış alət adlarını bildirən isimlər adyektivləşir: (A) *Pambıq parça ucuz qiymətə satılır*. (T) *İpek parça pazarda yokdur*. (Q) *Armut aajından yiraa duşməzmiş (Qaqauz folkloru)*.

5. Müxtəlif heyvan və onların məhsullarının adlarını bildirən isimlər adyektivləşir: (A) *Yun corablar satılan mağaza bağlamışdı*;

6. Qohumluq münasibətini bildirən isimlər adyektivləşir: (A) *Ana xəbərə qulaq asdım* (T) *Ata sözü, sözlerin özü* (Türk ata sözü). (Tm) *Kaka mirası. Aqa nesieti. Ene öyi*.

7. Müxtəlif peşə-sənət bildirən isimlər adyektivləşir: (T) *hile bilirse, ayı o kadar yol bilir (isim)*. - *Avçıl oğlana bir göz yeter* (A) *pambıqçı qız* (Q) *Buxalter kursları*.

II. Predmetin xarakterik forması və orijinal xarici görüntüsünü əks etdirən isimlər adyektivləşir: (A) *Toy yeməyi ilə bir günü yola verərlər* (İ.Məlikzadə) (T) *Düğün pilavi ile köpegin karnı doymaz*. (Türk ata sözü)

Oğuz qrupu türk dillərində heyvan adlarından ibarət olan xüsusi

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1992, s. 34

isimlər də sıfətləşə bilir: (A) *Canavar Həsən, Qoç Murad; (Tm) Şir Dursun, Qurt Çerkez.*

III. Məkan mənali isimlər adyektivləşir: (A) *Yuxarı tərəfdən od püşkürürdü. (T) Harmanlık yer aradım* (M.Oğuz)

IV. Şəxsin mənəvi aləmini, vəziyyətini əks etdirən isimlər adyektivləşir: (A) *Zalim Səlim bəyin arzuları qoynunda qaldı* (M. İbrahimov); (T) *Haramzade adamdan hayır beklenmez* (Türk ata sözü).

V. Yer mənali isimlər adyektivləşir: (A) *Dağ havası dərmandır. (T) Tağ suyu içiləndir.*

VI. İnsanın fiziqi hərəkətini və yaxud vəziyyətini, mənəviyyatını əks etdirən isimlər adyektivləşir: (A) *Səhv təbliğat aparılır. (T) Dilençi Veli küsmüş, kismetini kesmiş* (Türk ata sözü)

VII. Derivasiya prosesində düzəltmə isimlər adyektivləşir: *Dermenci bunca derin emin etti, ani bişey yok aslı, doamna Veronikasayı qosterdi, ani var aslı* (N. Baboqlu); *Dermenci Qavril Petroviç durardı karşımıda* (N.Baboqlu).

Türk dillərində fel və onun formalarının sıfətə keçid prosesi də mühüm yerlərdən birini tutur. Məs.: *gəlmə tayfa, hörmə zərbil, burma saç, alınma termin.*

Sıfətləşmə müqayisə edilən dillərdə hər zaman məhsuldardır. Bu, hətta alınma sözləri də əhatə edir: *krimplen* → *krimplen parça, lavsan* → *lavsan parça.*

Düzəltmə nitq hissələrinin (-cr⁴, -lik⁴, -r şəkilçili sözlər) adyektivləşməsi prosesi oğuz dillərində də aktivdir. *İşçi* → *işçi təhlükəsizliyi; köyneklik köyneklik parça; qayna-r kaynar* (*kaynar* → *kaynar su*) və s.

Dissertasiyanın II fəslin 4-cü yarımbölməsi «**Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid prosesi**» adlanır. Nitq hissələri bir-birindən semantik təbiətinə görə fərqlənir. Lakin bunu nəzərə almadan 50-ci illərdə Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində sohv olaraq əlbəttə/elbette, bəli, var, yox/yok, şübhəsiz/şüpesiz sözləri zərf sayılmışdır. Eləcə də, -ca, -cə şəkilçisi ilə əmələ gəlmış məncə//mence, səncə//sence modal sözləri də zərf kimi təqdim olunmuşdur.

Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid müntəzəm xarakter daşıyır. Keçid istiqamətlərindən biri adların qoşmaya konversiyasıdır.

Qoşma funksiyasını yerinə yetirən sıfətlərə ~~türk~~ dillərində *özgəllözqe, başqallıbaşa, ayru, qeyri* sözlərini aid etmək olar. Məs.: *Dilbəra, dil səndən özgə bir dəxi yar istəməz* (Nəsimi); *Neylərəm eşqindən ayru diňyanun ləzzətini* (Xətai); *Düşmüssəm aklı-naləyə səndən*

başqa mən (Nəsimi); *Dəxi səndən geyri mən dərman kimdən istərəm* (Nəsimi). Bu nümunələrdə işlənmiş “üzgə”, “ayru”, “başqa”, “geyri” sıfətləri qoşmaya konversiya olunmuşdur.

Bəzən konversiyanın istiqaməti genişlənir, bir neçə nitq hissəsini əhatə edir, söz bir çox nitq hissəsi yerində işlənir. Bu cəhətdən aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: (A) *Doğru (sifət) söz acı olar. Araba kəndə doğru (qoşma) yan aldı. Uşaq doğru (zərf) danışır.* (T).

Doğru//dooru sözü qoşma funksiyasında: (A) *Meşəyə doğru getdi.* (Q) *Desant izin kabledeer kessin okipantların yolunu Qalas kasabasına dooru, ki etiştiramesinnar* (N.Babaoglu).

Yazılı mənbələr göstərir ki, türk dillərində eyni zamanda zərfin qoşma funksiyasını yerinə yetirməsi faktları aşkar olunmuşdur. Sonra, gerülgəri, bərülbəri, ilərülərli zərflərini buna nümunə göstərmək olar:

Türk dillərində fel ədatın funksiyasını yerinə yetirir. ...baksana, zavalı nasıl duuner, tekerlek geçmiş orta erindən, olum xatında adam! San baksana burada adam olum xatında, laazim tez kurtarmaa, canabin da pazarlaşersin! –kizmaa başladı Koli (N.Baboqlu); *Kirana qena qozunu attı iisina, sora baktı quna, artik ikindiyydi.* (N.Baboqlu).

Əvəzlilik - ədat istiqamətində konversiya: (A) *Şəkil yalnız şagirdləri deyil, müəllimləri belə maraqlandırırırdı.* (ədat) (T) *Şöyledə böyle olanlardan; böyle benzeri televizyon programları öyle çalışkan ki!* (T). (Q) *Şkoladan da artıq(ədat) qalmıştı oolu Vali* (N.Babaoglu)

Modallaşma prosesi. Bir nitq hissəsindən digərinə keçid dilin qanuayğun prosesidir. Modallaşma da bu prosesin bir tərkib hissəsini təşkil edir. Modal sözlər – bu yeni sözlərlə zənginləşən sözlərin leksinqrammatik boşalmasıdır. Modal sözlər və modal hissəciklər kifayət qədər tez-tez konversiya münasibətlərinə daxil olurlar: modal söz-əvəzlilik; isim-modal söz; sıfət-modal söz; sıfət-zərf-modal söz; isim-sıfət-zərf-modal söz və s. Bu və ya digər konversiyallaşmış modellər türk dillərində maraqlı tədqiqatlar tələb edir.

Modal sözlərin məna növlərinə zərflər, fellər və ismin donmuş hal formaları daha fəal keçidə məruz qala bilir.

Tədqiqat nəticəsində oğuz qrupu türk dillərində qoşmaların konversiya yolu ilə yaranmasının aşağıdakı istiqamət tipləri müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) isim formaları → qoşma
- 2) sıfət → qoşma
- 3) fel formaları → qoşma
- 4) zərf → qoşma

Beləliklə, qoşmaya konversiyallaşmış ada və felə məxsus bu nitq

hissələri tam şəkildə semantikasını itirmiş olur, əvvəlki paradigməsi əsasında izah edilir.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində bir çox elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

Türk dillərində sözün bir nitq hissəsindən digər bir nitq hissəsinə keçməsi sosial dərkətmə aktıdır, bu proses müvafiq dil normaları ilə qanuniləşir.

Oğuz qrupu türk dillərində bir nitq hissəsindən digərinə keçid prosesi kütłəvi və requlyar (müntəzəm) xarakter daşıyır.

Tədqiqat nəticəsində leksik-semantik konversiya hadisəsinin dil sistemində tanınması və onun perspektivlərinin dərk edilməsi, həmçinin də keçidin tipologiyasının yaradılmasına cəhd göstərilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, türk dillərində isimdən sıfətə keçidən də geniş maştabda fəaliyyət göstərən sıfətdən zərfə keçid olduğu kimi, zərfdən də sıfətə konversiyanın son nöqtəsi də sözün semantik xüsusiyyətlərindən (sözün yenidən mənalandırmağından) birbaşa asılıdır.

Tədqiqatda konversiya yolu ilə substantivləşmənin aşağıdakı istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

1) sıfət	→	isim
2) fel	→	isim
3) əvəzlik	→	isim
4) say	→	isim
5) təqlidi söz	→	isim

-Tədqiqatda bir nitq hissəsindən digərinə keçidə sıfətin formallaşmasında aşağıdakı istiqamətlər müəyyən olunmuşdur:

1) isim	→	sıfət
2) fel	→	sıfət
3) zərf	→	sıfət
4) say	→	sıfət
5) predikativ söz	→	sıfət

-Tədqiqatda zərfin konversiya yolu ilə yaranmasında aşağıdakı istiqamət tipləri müəyyənləşdirilmişdir:

1) isim	→	zərf
2) sıfət	→	zərf
3) fel formaları	→	zərf
4) əvəzlik	→	zərf
5) say	→	zərf

Tədqiqat nəticəsində oğuz qrupu türk dillərinin sözlərinin qrammatik, leksik və semantik kateqorial mənsubiyyəti müəyyən edilir.

Leksik-semantik konversiya nəticəsində sözün leksik və qrammatik izolyasiyası-ayrılması, bir-birindən təcrid olunması xarakteri üzə çıxır.

Leksik-semantik konversiya nəticəsində keçid prosesinin bir nitq hissəsindən digərinə keçidin mərhələləri dəşqiqləşdirilir. Bu mərhələlər eyni sözün məna paradiqmalarının genişliyi ilə müşayiət olunur.

Leksik-semantik konversiya prosesində yeni dil vahidinin statusu müəyyənləşir və mətndə öz fəaliyyətinə «təzə don geyindirir».

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, oğuz qrupu türk dillərində sıfət və felin ismə keçidi ən məhsuldardır, digər tip leksik-semantik konversiyalar rəqulyar xarakter daşıyır.

Tədqiqatda dəqiqləşdirilmiş məsələlərdən biri də budur ki, keçid prosesində paradiqmaları yaxın olan nitq hissələrinin bir-birinə konversiya olunma istiqaməti çətinləşir. Çünkü paradiqma cəhətdən bu nitq hissələri bir-birinə çox yaxındır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Türk dillərində konversiya hadisəsi: mahiyyəti və tədqiqat istiqamətləri / Dilçilik məsələləri, 1(2) Bakı: Elm, 2005, s.17-20
2. Oğuz qrupu türk dillərində konversiya yolu ilə isim yaradıcılığı / Dilçilik məsələləri, 3(4), Bakı: Elm, 2005, s.55-61
3. Türk dillərinin nitq hissələrində keçid prossləri (konversiya) /Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası Aspirantlarının elmi konfransının materialları, II hissə, Bakı: Elm, 2006, s.229-231
4. Türk dillərində əsas nitq hissələrindən köməkçi və xüsusi nitq hissələrinə keçid prosesi /Tədqiqlər-1. Bakı: Elm, 2007, s.130-137
5. Müxtəlif istiqamətlərdə substantivləşmə / Tədqiqlər-1, Bakı: Elm, 2007, s.145-154
6. Substantivləşmə leksik-semantik konversiyanın bir növü kimi / Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 2007, s.99-106

The Lexic and semantic conversion in Turkic Languages

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the address in the Oguz group of Turkic Languages. The research work consists of an introduction, two chapters, conclusion and the list of the used literature.

The actuality, aims and purposes, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the theme structure approbation are shown. The theoretical problems connecting with the theme are analyzed here, the significance of comparative study of conversions in other Turkic languages is dealt with, the objective and syntactic essence of the conversion is explained and cleared up here as well.

The first chapter is entitled “Conversion proses in Turkic languages content and research ways (methods)” Here the research history of the conversion is analysed, its place and position in linguistics is studied widely. The similar and different conversion to its types (substantive, adjectiv, adverbs.)

The second chapter is entitled the “types of lexic-semantic and grammatic conversion”. The Process of Substantivation is formed in various directions. This article is dedicated to the directions of numeral-noun, pronoun-noun, participle-noun, adverb-noun, structural parts of speech-noun, interjection-noun according to the Oguz group pf the Turkic languages. The second chapter consists of four sub-sectors. Substantivization is reviewed as a kind of lexic-semantic conversion. The first chapter deals with the process of becoming adverbial. Here the state of becoming an adverb is related to a number of factors. Semantic changes in the course of historical development: the effect of the semantics of verb on the process of becoming an adverb : the epoch causing the state of becoming an adverb and its grades. The process of becoming an adjective is analysed in the third sub-sector of the second chapter.

The fourth sector of the second chapter is entitled “Conversion of primary lexical category into secondary lexical category.” The article is dedicated to the problem of conversion of principal parts of speech to the auxiliary and special ones in the Turkic languages. Here also the process of speech to posterior words and particles have been traced.

The scientific-theoretical results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ – 2008

